

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

V. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BAN-I VELÎ SEMPOZYUMU
-EŞ'ARÎLİK-

04-06 MAYIS 2018

Kastamonu Üniversitesi
V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu
(Eş'arîlik)

EDİTÖRLER:

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYKAÇ
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz ÇUHADAR
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZDEMİR
Arş. Gör. Erhan Salih FİDAN
Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

ISBN: 978-605-4697-18-2

19 Ekim 2018, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin ilmî ve hukukî sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Her hakkı saklıdır.

FIKHÎ MEZHEPLERİN ETKİSİ BAĞLAMINDA EŞ'ARİLİK - EHL-İ HADİS İLİŞKİSİ

*Arş. Gör. Recep KÖKLÜ**

ÖZET

Mutezile'den ayrıldıktan sonra Ashabu'l-Hadis'in itikadi görüşlerini benimseyen Eş'ari, farklı metodolojik tutumlar sergilediği eserler kaleme almıştır. *el-İbâne*, *el-Lüma'* ve *İstihsânü'l-havd* gibi eserlerinde kelami meseleleri ele alış metodu farklılaşan Eş'ari, farklı kesimler tarafından sahiplenilmiştir. Eş'ari'nin eserlerindeki bu metodolojik farklılık, değişik toplumsal aidiyetlere sahip kesimlerin Eş'ariliği benimsemesine ve Eş'ariliğin eklektik bir yapıya bürünmesine yol açmıştır. Bu sebeple İbn Fûrek, İbn Asâkir ve Tâcuddîn es-Sübki gibi âlimler, Eş'arilik içinde hadis taraftarlığını ve kelim metodunu savunanlar olmak üzere iki temel tutumun bulunduğunu öne sürmüştür.

Mihne'den sonraki süreçte öteden beri re'ye, kelama ve nasların zahiri anlamlarının terkedilerek tevil edilmesine karşı olan Ehl-i hadis ve özellikle Hanbeliler sahip oldukları toplumsal desteği arttırmıştır. Eş'ari, Bağdat'a geldiğinde dönemin etkili Hanbeli âlimlerinden biri olan Berbehârî ile görüşmüş fakat umduğu desteği bulamamıştır. Buna rağmen Eş'arilik ağırlıklı olarak hadis taraftarı bir toplumsal zemine oturmuş ve Hanbeliler haricinde Şafiilerin ve Malikilerin çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Hanbeliler ise tarih boyunca Eş'ari çevrelerle tartışmalar yaşamış, karşılıklı şiddete varan çatışmalar çıkmıştır.

Bu tebliğde Eş'ariliğin yaşadığı bu değişim ve gelişimin Hanbelilerin yalnızlaşmasına ve giderek marjinalleşmesine etkisi Hanbelilik-Eş'arilik etkileşimi çerçevesinde araştırılacak, kelim düşüncesini ve felsefi kelamı yoğun bir şekilde bünyesinde barındıran Eş'ariliğin, hadis taraftarı muhafazakâr bir çoğunluk tarafından kabul görmesi ve bu kabulde Şafilik başta olmak üzere fıkhi mezhep aidiyetlerinin rolü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Eş'arilik, Ehl-i Hadis, Mezhep, Hanbelilik.

THE RELATIONSHIP BETWEEN AHL-AL-HADITH AND ASHARISM IN THE CONTEXT OF SECTS OF FIQH

ABSTRACT

After separating from the Mutezile, the Ashari, who take up seriously views of the Ashab al-Hadith on creeds and wrote works about exhibiting different methodological attitudes. Different ways of dealing with theological issues in his works such as *al-Ibane*, *al-Luma'* and *Istihsânü'l-havd*, so that he accepted by different groups. Because of this methodological difference in his works, has led to Ashari the adoption of the people with different social belongings and embalming of an eclectic structure. For this reason, scholars such as Ibn Fûrek Ibn Asâkir and Tâcuddîn es-Subkî have suggested that there are two basic attitudes, namely the supporter of hadith and the defender of the Islamic theological (kelam) method.

Ahl-al-Hadith and especially the Hanbalis, which have opposed to reason, kelim and Te'vil of nass instead of Zahiri meaning, since the time of Mihne, have increased the social support they have. When Ashari came to Baghdad he met with Berbehârî who Hanbelite scholar, but he did not found any support. Nevertheless, Asharite school predominantly based on a follower of hadith social stratum and accepted by the majority of Shafiiis and Maliks except the Hanbalis. Hanbelis school hard debate with Ashari throughout the history.

In this study we will examine, this change and development experienced by Asharis will be investigated on the unaided and increasing marginalization of the Hanbalis in the framework

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. recepkoklu@hotmail.com

of the Hanbalism-Asharism interaction, the acceptance of the Islamic thought, which has the wisdom thought and the philosophical doctrine intensely, in a core supporter conservative majority, the role of belonging.

Key Words: Asharism, Ahl-al-Hadith, Sect, Hanbalism.

Giriş

İslam Düşünce Tarihinde yaşanan çeşitli siyasi ve itikadi tartışmalar sonucunda fihhi mezheplerin yanında birtakım itikadi mezhepler de ortaya çıkmıştır. Ameli ve itikadi mezheplerin ortaya çıkışıyla ilgili sosyal, siyasal, psikolojik ve nassların karakterinden kaynaklananlar olmak üzere birçok sebep zikredilmektedir. Fakat özellikle itikadi-kelami mezheplerin ortaya çıkışını İslam düşüncesinin, ilk devirlerde farklı sosyal ve kültürel dokulara sahip coğrafyalarla kurduğu etkileşimin bir sonucu olarak kabul etmek mümkündür. Bunun yanında siyasi iktidarların bazı toplumsal oluşumlar ve güç odakları ile kurdukları politik ilişkilerin de bu süreçlerde etkili olduğu söylenebilir.

İslam Düşüncesinin anlaşılmasında çok önemli bir yeri olan itikadi mezheplerin sadece kelami görüşleriyle değil bir bütün olarak kendilerini çevreleyen siyasi, sosyal ve ekonomik ortam ile kurdukları ilişkileri de dikkate alan sosyal tarih bakış açısıyla ele alınması gerekmektedir. Mezheplerin kendi iç dinamiklerinin, mensuplarının zihniyet yapılarının yanında sosyo-kültürel bağlamı oluşturan çevresel faktörlerin de itikadi-kelami oluşumların ortaya çıkışı ve gelişiminde etkili olduğunu dikkatlerden uzak tutmamak gerekmektedir. Bunun yanında sosyal ve kültürel olayların birden bire ortaya çıkmadığını ve daha sonra arz ettikleri sistematik ve bütüncül görüntünün esas alınarak yapılacak yorumların bağlamı ve tarihsel süreci göz ardı ettiğinden dolayı çok da isabetli olmayacağı muhakkaktır.

Tebliğimizde farklı mezhebi aidiyetlere sahip kesimler tarafından benimsenen ve tarihsel süreçte birçok dini-toplumsal aidiyetle eklemlenen Eşariliğin yaşadığı bu değişim ve gelişimin Hanbelilerin yalnızlaşmasına ve giderek marjinalleşmesine etkisi Hanbelilik-Eş'arilik etkileşimi çerçevesinde araştırılacak, kelamı ve felsefi düşünceyi yoğun bir şekilde bünyesinde barındıran Eş'ariliğin, hadis taraftarı muhafazakâr bir çoğunluk tarafından kabul görmesi ve bu kabulde Şafiilik başta olmak üzere fihhi mezhep aidiyetlerinin rolü incelenecektir.

A. Eşariliğin Gelişim Tarihine Genel Bir Bakış

Eşarilik, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eşari'nin görüşleri etrafında oluşmuş ve öğrencileri tarafından sistemleştirilmiş itikadi/kelami bir mezheptir. Eşarilik, ortaya çıktığı IV. asırdan itibaren Sünni düşüncenin en önemli temsilcilerinden biri olmuş ve bu düşüncenin şekillenmesi ve kurumsallaşmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Eşariliğin bu başarısında muhafazakar çoğunluğun karşısında yer alan en güçlü rakip olan Mutezileye karşı verdiği mücadelenin (Abdülhamid: 1995, 445) ve çoğunluğun müntesip olduğu Şafiilik ve Malikilik gibi fihhi mezheplerin desteğini kazanmasının büyük rolü olmuştur.

Eşari, hicri 300 yılı civarında (İbn Asâkir: 1999, 55; Abdülhamid: 1995, 444)¹ Ahmed b. Hanbel'in itikadi görüşlerini benimseyerek Mutezile'den ayrılmış ve Ehl-i Sünnet olarak nitelediği Ashabu'l-hadis saflarına katılmıştır. Eşarî, Mutezile'den ayrıldığı ilk dönemde kelam metodunu tamamen terk etmemekle beraber daha muhafazakar bir söylem (Hourani: 2003, 360) geliştirmiştir.² Bunda Mutezile'den ayrıldıktan sonra yerleştiği Bağdat'ta büyük bir siyasi ve içtimai gücü temsil eden Hanbelilerin ve onların önderliğini yaptığı Ehl-i hadis desteklerini

¹ Eşari'nin Mutezile'den ayrıldığı tarih ile ilgili farklı görüşleri aktaran Keskin, bu tarihin 300 senesinden önce olduğunu kabul etmektedir. Bkz. Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, s. 18-22.

² Eşari, Mutezile'den ayrılmakla beraber bir metot olarak cedel ve istidlal yöntemlerini kullanmaya devam etmiş ve kelamı Selef akidesini akli delillerle kuvvetlendirme hususunda kullanmıştır. Eşarilerin bu tutumu Ehl-i hadis ile aralarında temel bir ihtilaf olagelmıştır. Bkz. Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, s. 72-73.

almak istemesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira Eş'ari Bağdat'a geldiğinde dönemin etkin Hanbeli alimlerinden biri olan Berbehari ile görüşmüş ve Ashabu'l-hadis görüşleri doğrultusunda yazdığını belirttiği *el-İbane*'sini ona sunmuştur. Fakat Mihne'den sonraki süreçte sahip olduğu toplumsal desteği arttıran ve öteden beri re'ye, kelama ve nassların zahiri anlamlarının terk edilerek tevil edilmesine karşı olan Hanbeliler, Eşari'yi benimsememişlerdir. Aksine Hanbeliler'in Eşariliğe karşı sert muhalefetleri Selçuklular'ın Bağdat'taki ilk hakimiyet yıllarına kadar sürmüştür (Koca: 1997, 538).

Eşariliğin, Eşari'nin vefatından sonra bir mezhep olarak telakki edilmesi ve Ehl-i hadis içerisinde kelama bir metot olarak sıcak bakan kesimlerde temayüz etmesi zaman almıştır. Bu açıdan Eşari'nin vefatından sonra mezhebin “uzun bir sessizlik dönemi” geçirdiği (Makdisi: 2007, 38) şeklindeki yorumları böyle anlamak daha doğru olacaktır. Nitekim Eşari'nin, Mutezile'den ayrıldıktan sonra desteklemiş olduğu Küllabi gelenekte bir önder olarak görülmediği ve vefatının ardından görüşlerinin ancak hicri IV. asrın ikinci yarısından itibaren yaygınlık kazanmaya başladığı ifade edilmiştir (Kalaycı: 2013, 96). İbn Dâî er-Râzi de İbn Küllab ve Eşari'nin görüşlerini ele alırken Eşari'nin İbn Küllab'dan etkilendiğini ve Eşari'nin görüşlerinin 365/975 yılında yaygınlaştığını kaydetmektedir (İbn Dâî er-Râzi: 1313, 108). Bu tarihten itibaren Eşariliğin zamanla “Ehl-i Hadis kalamcıları” olarak bilinen (Nesefi: 1993, 400) Küllabi gelenek içerisinde etkinliğini arttırdığı ve giderek Küllabiye ekolünü bünyesinde erittiği anlaşılmaktadır (Makdisi: 1906, 37).

Eşari'den sonra Eşariliğin sistematik bir kelama dönüşmesinde ve bir mezhep olarak teşekkülünde ikinci ve üçüncü kuşak temsilcilerinin rolü büyük olmuştur (Kalaycı: 2013, 284). Eşarilik, Ebu'l-Hasen el-Eşari'nin iki önemli öğrencisi olan Ebu'l-Hasen el-Bahili ve İbn Mücahid et-Tai'nin yetiştirmiş olduğu Bakillani, İbn Furek ve Ebu İshak el-İsferayini gibi alimler kanalıyla kelami bir disiplin halini almıştır (Yavuz: 1995, 448). Eşarilik, IV./IX asrın sonları ile V./XI. asrın başlarında Abdülkahir el-Bağdadi (ö. 429/1037), Ebu Muhammed el-Cüveyni (ö. 438/1047), Ebu Zerr el-Herevi (ö. 435/1043) ve Kadı Ebu Muhammed Abdülvehhab b. Ali el-Bağdadi (ö. 422/1031) gibi alimlerin çabalarıyla çeşitli bölgelerdeki Şafii ve Maliki topluluklarda hızla yayılmıştır (Bkz. Kalaycı: 2013, 102-105; Er: 2017, 36).

İslam dünyasında hicri IV. asırda yoğunlaşan Şii-Batıni propaganda sonucunda bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Abbasi halifesi el-Kaim Biemrillah Büveyhi isyanını bastırması için Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i yardıma çağırması, 447/1055 yılında Bağdat'a giren Selçuklular, yaklaşık yüzyıl süren Büveyhi hakimiyetine son vermiştir.³ Bu tarihten itibaren Selçuklular Sünni düşüncenin desteklenmesi ve Şii-Batıni propagandanın izlerinin silinmesi adına bazı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Eşarilik açısından mütekaddimun döneminin sonları ve müteahhirun döneminin başlarına denk düşen bu süreçte Eşarilik, Selçuklular'dan büyük destek görmüş ve birçok Eşari alim Nizamülmülk tarafından kurulan Nizamiye Medreseleri'nde tedris faaliyetleri yürütmüştür. Ebu'l-Kasım el-Kuşeyri (ö. 465/1072), İmamü'l-Harameyn el-Cüveyni (ö. 478/1085), Ebu Bekr el-Fûreki (ö. 478/1085), Ebu Sa'd el-Müteveli (ö. 478/1085), Kiyâ el-Herrasi (504/1110), Ebu Hamid el-Gazali (ö. 505/1111) ve Ebu'l-Feth eş-Şehristani (ö. 548/1153) gibi alimler bunlardan bazılarıdır. Bunun yanında Nizamiye Medreseleri'nden mezun olan alimler de kendi memleketlerine döndüklerinde Eşariliğin oralarda yayılmasına büyük katkılarda bulunmuşlardır. İbn Tûmert (ö. 524/1130) Kuzey Afrika'da, Ebu Bekr İbnü'l-Arabi (ö. 543/1148) Endülüs'te (Yavuz: 1995, 449), İbn

³ Hicri IV. asırda İslam dünyası Bağdat ve çevresinde Büveyhiler, Kuzey Afrika ve Hicaz bölgesinde Fatımiler olmak üzere kuvvetli bir Şii baskısı altındaydı. Büveyhiler ve Fatımiler'in kurdukları eğitim kurumları, siyasi ve askeri başarıları karşısında zayıflayan Abbasi Hilafeti, Gazneliler ve Selçuklular'ın siyasi desteği ile halife el-Kadir Billah'ın zamanından başlamak üzere Ehl-i Sünnet düşüncesini desteklemiş ve bu yönde bazı politikalar izlemiştir. Bkz. Genç, “H. V./M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi Süreci, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme”, *DEÜİFD*, XXV, 2007, s. 271-330.

Asakir (ö. 571/1176) ise Şam bölgesinde Eşariliğin temsilcisi ve savunucusu olmuştur (Küçükaşçı, Tomar: 1999, 324).

Selçuklular'ın Şii-Batını yayılmanın önüne geçmek, Büveyhiler zamanında tekrar toparlanmaya başlayan Mutezili düşünce ile mücadele etmek ve toplumu Sünnilik kimliği altında birleştirmek adına bir dini siyaset gütmeleri Eşariliğin önünün açılmasına ve giderek Sünni düşüncenin merkezine yerleşmesine imkan sağlamıştır. Bu süreçte Eşarilik, her mezhepten hadis taraftarı kesimleri bünyesinde toplamıştır. Selçuklular'dan sonraki süreçte Zengiler, Eyyubiler ve Memlûklüler tarafından da sürdürülen bu politika Sünnilik ile Eşariliğin özdeşleştirilmesine yol açmıştır.

Tabii bu tarihsel süreçte konjektürel olarak bütün siyasi ve toplumsal dinamiklerin Eşariliğin gelişmesine ve yayılmasına imkan sunduğu anlamına da gelmemelidir. Zira ortaya çıktığı andan itibaren toplumsal merkezi oluşturan muhafazakar Ehl-i Hadis tarafından dışlanan ve Selef'in metodundan ayrılmakla suçlanan Eşarilik, içine doğduğu Ehl-i Hadis mensuplarınca benimsenebilmek için büyük bir mücadele ortaya koymuştur.⁴ Eşariliğin, mezhebin kurucusundan itibaren farklı siyasi, itikadi ve mezhebi aidiyetlere sahip kesimlerin kendisine atıfta bulunabileceği referans kaynaklarını bünyesinde barındırması ve muhafazakar çoğunluğun içinde yer alan her kesime, hitap edebilen bir düşünce zenginliğine sahip olması bu mücadeleler içerisinde başarıyla çıkmasında ve toplumsal merkezi ele geçirmesinde etkili olmuştur. Fakat bu süreç sonucunda Eşarilik, fazlasıyla eklektik bir yapıya bürünmüş ve hatta Eşariliğin sonraki temsilcilerinin kimi görüşlerinin ve yaklaşımlarının Eşariliğin kurucu ilkelerinin kapsamı dışına çıktığı ifade edilmiştir (Kalaycı: 2013, 55).

Eşariliğin bu yapısı İslam dünyasının farklı bölgelerinde değişik Eşarilik algılarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Eşarilik, İmam'ül-Haremeyn el-Cüveyni ile başlayan bir süreç içerisinde felsefeye kapılarını açmış⁵ (ed-Dib: 1993, 142), Gazali ve Şehristani kelami meseleleri felsefi açıdan ele alırken, nihayet Fahrüddin er-Razi (ö. 606/1209) felsefe ile kelamı birleştirerek felsefi kelam dönemini başlatmıştır (Yavuz: 1995, 449). Felsefi Eşarilik, Seyfüddin el-Âmidi, Beyzavi, İci, Teftazani ve Seyyid Şerif Cürcani kanalıyla Devvani'ye kadar Horasan-Maveraünnehir bölgesinde devam etmiş, Fatih devrinden itibaren ise Osmanlı'ya taşınmıştır (Kalaycı: 2013, 72).

Horasan-Maveraünnehir bölgesindeki Eşariler, Eşari'nin kelam metodunu kullandığı ve savunduğu el-Luma', İstihsanu'l-havd gibi eserleri üzerinden bir Eşarilik tasavvuru ortaya koymuştur (Kalaycı: 2013, 189). Eşarilik, Mısır, Şam ve Irak gibi bölgelerde Şiiiliğin bir alternatifi olarak itikadi ve siyasi bir açıdan ele alınmıştır. Bu durum Eşariliğin, İslam dünyasının Batı bölgelerinde uzun bir süre devam eden Şii tazyikin sonucu olarak daha çok bir ortak akide ve mutabakat zemini olarak algılanmasına ve hadis taraftarı bir çerçeveye oturtulmasına yol açmıştır (Kalaycı: ed. H. Onat, S. Kutlu: 2013, 405). Nitekim Tacüddin es-Sübki, Eşariliği Sünni kesimlerin üzerinde mutabakata varacağı ortak bir akide olarak kabul etmiş (Sübki: III/365) ve itizal, teşbih ve teccime sapmadığı müddetçe Hanefilerin, Malikilerin, Şafiilerin ve mütekaddimun Hanbelilerin büyük bir kısmının Eşari'nin görüşü üzere olduğunu iddia etmiştir (Sübki: III/377-378).

⁴ Bu mücadelenin ayrıntılı bir tasviri için bkz. George Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, s. 37-92.

⁵ Eşari kelamına felsefi düşüncenin girişini Cüveyni, Gazali vb. alimler ile başlatmak üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Zira kelam başından beri zaten İslam akaidinin akli-felsefi deliller ile desteklenmesi amacıyla ortaya çıkmıştır. Bunun yanında ilk dönem Eşari alimlerinden Bakıllani, Aristo felsefesi ile Aristocu filozofların fizik ve metafizik görüşlerine tenkitler getirmiş, Eşari kelamını bilgi problemi ve tabiat felsefesi açısından ikmal ederek, alemin hudusu ile Allah'ın varlığını ispat etmek için cevher, araz, atom (cevher-i ferd, boşluk vb. tabiat felsefesine ilişkin konuları sistemleştirip bunları uluhiyet anlayışının esası haline getirmiştir. Gölcük, "Bakıllani", *DİA*, IV, 532.

A. Fıkhi Mezheplerin Eşariliğın Gelişmesindeki Rolü

1. Eşarilik-Şafii Mezhebi Etkileşimi

Eşarilik-Şafii Mezhebi etkileşimine geçmeden önce Şafii'nin Ehl-i hadis düşüncesine nasıl bir katkıda bulunduğunu kısaca tespit etmek gerekmektedir. Zira Şafii mezhebi de Eşarilik gibi Ehl-i hadis içinde ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Şafii'nin yaşadığı hicri II. asırda Ehl-i rey-Ehl-i hadis ayrımı netleşmiş ve bu iki grup arasında nasslara yaklaşım açısından belirgin bir farklılık ortaya çıkmıştır. Ehl-i hadis, İslam dininin anlaşılmasında nassların esas alınması gerektiğini düşünüyor ve herhangi bir şekilde nassın olduğu durumda re'yin kullanılmasına sıcak bakmıyordu. Ehl-i rey ise nassları esas almakla birlikte, bunların anlaşılması hususunda re'ye de başvuruyordu. Bu bağlamda sünnetin dindeki konumu, haber-i vahidin delil değeri, Allah'ın sıfatları, insan fiilleri ve halku'l-Kur'an gibi konular hicri II. ve III. asırda Ehl-i hadis ile Ehl-i rey arasında tartışmalara yol açan önemli meseleleri oluşturuyordu.

Şafii yaşamı boyunca Ehl-i rey ve bid'at fırkaları ile mücadele etmiş ve Kur'an ve sünnet nasslarının nasıl anlaşılması gerektiği hususunda kendisinden sonra İslam düşüncesine yön verecek bir metodoloji inşa etmiştir. Ayrıca sünneti hak ettiği konuma yükseltmek Şafii'nin mücadelesinin ana mihverini oluşturmuştur (Aybakan: 2010, 226). Şafii, sahip olduğu cedel ve münazara yeteneği sayesinde Ehl-i rey ile mücadelede Ehl-i hadise destek olmuş ve ortaya koyduğu usul ve yöntem bilgisi ile Ehl-i hadisin içerisinde bulunduğu sıkışmışlıktan kurtulmasını sağlamıştır (İbn Ebu Hatim: 2003, 32). Ehl-i hadis mensupları bu katkıları ve mücadelesi sebebiyle Şafii'ye sürekli bir minnet duymuştur.⁶

Şafii ile birlikte metodolojik bir bakış açısı kazanan Ehl-i hadisin, sonrasında re'yi mutlak anlamda kabul ettiği ve kullanmaya başladığı iddia edilemez ise de nasslar üzerinde fikir yürütmenin ve yorum faaliyetlerinin Şafii'den sonra hızlandığı görülmektedir. Nitekim Şafii'den önce Ehl-i hadisin bu hususlarda fazla bir birikiminin olmadığı; nassların nasih-mensuh, mücmel-müfesser ve umum-husus gibi kategorik ayrımının Şafii'den sonra başladığı (Beyhaki: 1970, I/262), istidlal ve münazara usulünün de onun vesilesiyle öğrenildiği nakledilmiştir (Beyhaki: 1970, I/244).

Şafii'nin eserlerinde kelami veya felsefi herhangi bir mesele olmamasına rağmen Şafii, ilim hayatının başlarında bir müddet kelam ilmi ile ilgilenmiş fakat daha sonra kelam ile ilgilenmenin olumsuz sonuçlar doğuracağını düşünmesi neticesinde fıkhaya yönelmiştir (Aybakan: 2010, 227). Şafii, itikadi meselelerin akli ve felsefi yorumlar yapmadan nasslarda geçtiği şekilde kabul edilmesi gerektiğini savunmakta, kelam ilmini ve kelamcıları sert bir dille eleştirerek, öğrencilerini kelami meselelere dalmaktan alıkoymaktaydı (İbn Ebu Hatim: 2003, 141-144)⁷. Buna rağmen Şafii'nin Bağdat'taki intisap çevresinde Mihne sürecinden sonra kelami konulara dair ve özellikle halku'l-Kur'an tartışmalarında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır (Okuyucu: 2014, 56). Ahmed b. Hanbel ve taraftarları ile "Ehl-i sünnet kelamcıları" diye meşhur olan Küllabiyye olarak temayüz eden bu iki grupla birlikte Ehl-i hadis içerisinde itikadi meselelerin ele alınışında iki farklı metot gelişmiştir. Melchert'in ılımlı akılcılar (semi-rationalists) diye adlandırdığı (Melchert: 2005, 400) bu kesim, çoğunlukla Şafii hadis taraftarı kimseler olmalarına karşın itikadi konularda kelamı bir metot olarak benimsemiş, Mutezile mensupları ile tartışmalara girmiş, yazdıkları eserler ve tedris faaliyetleri ile Ehl-i sünnet muhitinde kelami bakış açısının oluşmasına katkıda bulunmuştur (Kalaycı: 2013, 89). Bu uzlaşmacı kelami eğilimin önde gelen isimlerinin çoğu, Şafii'nin Bağdat'taki takipçileriydi (Melchert: 2011, 232). İbn Küllâb (ö. 240/854), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), el-Kerâbisi (ö. 248/862), Dâvud b. Ali ez-Zâhirî (ö. 270/884), Ahmed eş-Şerrâk, Buhârî (ö. 256/870), Taberî

⁶ Ehl-i hadis mensuplarının Şafii hakkında sarfettiği takdirdar ifadeler için bkz. İbn Ebu Hatim, *Âdabu 'ş-Şafii ve menakıbu*, s. 42-46.

⁷ Şafii, kelama karşı eleştirel bir tutum takınmakla birlikte bazı kelami konularda görüş bildirmiş ve kimi tartışmalara da girmiştir. Bkz. (İbn Ebu Hatim: 2003, 148-149).

(ö. 310/923) ve el-Kalânisi gibi isimlerin yer aldığı ılımlı akılcılar içinde Şafilik ile ilişkisi açık olmayanlar sadece İbn Küllâb ve bir sonraki nesilde Ebu'l-Abbas el-Kalânisi'dir (Melchert: 2005, 405). İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) iki öğrencisi Ebu Ali Muhammed b. Abdülvehhab es-Sekafi (ö. 328/939) ve Ebu Bekr Ahmed b. İshak es-Sabgî (ö. 342/953) de Eşari ile çağdaş olup Küllabilîğe meyletmekle itham edilen kimseler içerisindeydi (Kalaycı: 2013, 91). III./IX. yüzyılın sonlarına doğru bütün mezheb fakihleri bu tür bir yaklaşımın etkisi altına girmiş durumdaydı (Melchert: 2011, 232).

Eşari, III. asrın ikinci yarısında tasvirine çalıştığımız böyle bir ilmi ortamda dünyaya gelmiş, hadis taraftarı bir sünni olan babasını erken yaşta kaybetmiştir. Babasının tavsiyesi üzerine Basra Şafililerinin lideri Zekeriya b. Yahya es-Sâci'nin yanında eğitim almıştır (İbn Asakir: 1999, 40). Eşari'nin tefsirinde ve *Makalat*'ında es-Saci'den çokça rivayette bulunmasına binaen, onun hocasından uzun bir müddet istifade ettiği söylenebilir (İbn Asakir: 1999, 40; Sübki: III/299; Keskin: 2014, 347). Ayrıca Abdullah b. Halef, Ebu Halife el-Cumahi, Sehl b. Nuh ve Muhammed b. Yakub gibi sünni âlimlerden hadis ve fıkıh dersleri alan (Abdülhamid: 1995, 444) Eşari'nin, gençliğinin bir kısmını Şafii hadis taraftarı çevrelerde geçirdiğini söylemek mümkündür. Kuvvetle muhtemel bu ilişkiden dolayı Eşari, Bağdat'a gidince oradaki Şafii lideri Ebu İshak el-Mervezi (ö. 340/951) kendisine kucak açmış ve düşüncelerini Şafii kesimlerde yayma fırsatı bulmuştur (Keskin: 2014, 347). Nitekim Eşari'nin ilk talebeleri Mervezi'nin ders halkasında bulunan Şafii alimler olmuştur. Burada yetişen Şafii alimler gittikleri her yere Şafilikle birlikte Eşari kelamını da götürdüler. Böylece Eşari, her ne kadar Ehl-i hadisten Hanbelilerin desteğini almayı başaramasa da çoğunluğu oluşturan Şafii ve Malikilerin desteğini almayı başarmış ve görüşleri bu iki ameli-fikhi mezhep üzerinden yayılmaya başlamıştır (Keskin: 2014, 349).

2. Eşarilik-Maliki Mezhebi Etkileşimi

Maliki mezhebinin kurucusu Malik b. Enes, sahabe devrinden itibaren varlığını sürdüren Hicaz fıkıh anlayışının bir temsilcisidir. Malik b. Enes, metot olarak Ehl-i hadise daha yakın olmakla birlikte re'y düşüncesini de barındıran fikhi bir anlayışa sahiptir. Nitekim o, re'ye çok başvurduğu için "Rebiatürre'y" olarak anılan Rebia b. Ebu Abdurrahman'ın yanı sıra İbn-i Şihab ez-Zühri, İbn Ömer'in azatlısı Nafi ve Eyyub es-Sahtiyani gibi Ehl-i hadis alimlerinden de ders almıştır. Malik b. Enes'in ortaya koyduğu re'y ve hadis taraftarı bu tutum öğrencilerine de yansımıştır. Bu sebeple Malik'in öğrencileri iki grupta değerlendirilmiştir. Abdurrahman b. Mehdi ve Ka'nebi gibi Basra'lı öğrencilerin oluşturduğu bir grup sadece hadis rivayeti ile meşgul olup, re'y ve içtihad dayalı görüşlerden kaçınırken diğer bir grup Malik'in rivayetlerini ve fikhi görüşlerini aktarmakla birlikte içtihad dayalı fikhi bir anlayış benimsemiştir (Çavuşoğlu: 2004, 14). Ayrıca hilaf, cedel ve fıkıh usulü gibi teorik fıkıh çalışmaları açısından Maliki mezhebi içinde Mağrib/Kayravan ekolü ve Irak Ekolü olmak üzere iki temel yaklaşım belirginleşmiştir (Çavuşoğlu: 2004, 21). Dolayısıyla Şafii mezhebinde olduğu gibi Maliki mezhebinde de Eşariliğin benimsenmesine zemin hazırlayan akılcı bir anlayış daima olagelmıştır. Bu akılcı-teorik fıkıh anlayışını Irak ekolünün kurucusu sayılan Kadı İsmail'e (ö. 282/895) kadar götürmek mümkündür. Kaldı ki daha öncesinde Irak Malikileri içerisinde Ahmed b. Muazzel (ö. 240/855) ve Yakub b. Şeybe (ö. 262/875) gibi kelim ilmi ile ilgilendiği ve halku'l-Kur'an tartışmalarında görüş bildirmedikleri için Ahmed b. Hanbel tarafından tenkit edilmiş (Melchert: 2005, 404-405) isimlerin bulunması Eşari öncesi dönemde Malikiilik içerisinde de kelim metodunun kullanılmaya başladığını göstermektedir. Dolayısıyla Irak Maliki Ekolü, baştan itibaren teorik fıkıh çalışmalarıyla öne çıkmış ve mezhep içindeki diğer ekoller, Irak ile ilişkileri güçlendikçe kelim ve usulü fıkıh alanlarında ilerleme kaydetmiştir (Çavuşoğlu: 2004, 22, 172). Watt da bu hususu tespit etmiş ve Doğu (Irak) Maliki fıkıhı ile Eşari kelamı arasındaki ilişkinin kuvvetli olduğunu vurgulamıştır (Watt: 1968, 120).

Eşariliğin Malikiler arasında yayılmasında fikhî Irak Malikileri'nin reisi (Kadı İyâz: 1981-83, VI/184) Ebu Bekir el-Ebheri'den (ö. 375/985) kelamı ise Eşari'den tahsil etmiş olan İbn Mücahid et-Tâi'nin (ö. 370/980) önemli bir yeri vardır. O, Eşariliğin çeşitli coğrafyalarda yayılmasını sağlayacak Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bakillâni ve Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdülmümin'e Eşari kelamını aktarmıştır. (İbn Asâkir: 1999, 140; Kadı İyâz: 1981-83, VI/181). İbn Abdülmümin, Irak'ta eğitimini tamamladıktan sonra Kayravan'a dönmüş, İbn Ebu Zeyd el-Kayravani (ö. 386/996) ve diğer Maliki imamlarla müzakere ve münazaralarda bulunarak Kayravan Malikileri'nin övgülerine mazhar olmuştur. Bu teveccüh sayesinde Eşari kelamınının Kayravan'da yayılmasına katkı sağlamıştır (Kadı İyâz: 1981-83, VI/181). Eşariliğe olan desteği ve katkısından dolayı "el-Eşari" olarak anılan Bakillâni ise hac yolculuğu sırasında veya eğitim amacıyla Bağdat'a gelen Malikiler arasında Eşari eğilimin gelişmesinde belirleyici bir isim olmuştur (Çavuşoğlu: 2004, 214). Eşarilik, onun öğrencileri olan Kadı Abdülvehhab ile Kuzey Afrika'da (İbn Asâkir: 1999, 192), Ebu İmran el-Fâsi (ö. 430/1039), Ebu Zerr el-Herevi (ö. 435/1043), Ebu Abdullah el-Ezdi ve Ebu Tahir el-Bağdadi sayesinde de Mağrib bölgesinde varlığını sürdürmüştür (Çavuşoğlu: 2004, 98).

3. Eşarilik-Hanbeli Mezhebi Etkileşimi

Hicri III. asırda İslam toplumu Ehl-i rey-Ehl-i hadis, Ehl-i sünnet-Ehl-i bid'at vb. tanımlamalar etrafında kampaşmış bulunuyordu. III. asrın ortalarına gelindiğinde İslam dünyasında Havaric, Mürcie, Şia ve Mutezile gibi teşekkülünü tamamlayan veya teşekkül sürecinde olan pek çok mezhep ortaya çıkmıştı (Kutlu: 2013, 354). Bunun tabii bir sonucu olarak daha önce ihtilaf sebebi olmayan birçok mesele tartışılmaya başlanmıştı. İslam düşüncesinin sonraki seyrine yön verecek düzeyde en şiddetli tartışma ve mücadelelere konu olan Halku'l-Kur'an meselesi ise özellikle Hanbeliliğin ortaya çıkışı ve toplumsal zeminini genişletmesi açısından bu tartışma konularının başında gelmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in hayatında Kur'an'ın mahluk olup olmadığı konusundaki tartışmalardan dolayı yaşadığı Mihne hadisesinin önemli bir etkisi olmuştur (Koca: 1997, 526). Affan b. Müslim, el-Fadl b. Dükeyn, Ahmed b. Nasr ve Nuaym b. Hammad gibi önde gelen birçok hadis alimi mihne sürecinde sorgulanmasına rağmen (İbnü'l-Cevzi: 1988, 530-539) Ahmed b. Hanbel, ortaya koyduğu sabır ve kararlılığı yanında bu süreçte sergilediği mücadele neticesinde halk nezdinde bir önder olarak kabul görmüş ve görüşleri geniş kitlelere ulaşmıştır.

Mihne sürecinden sonra Ehl-i hadis ve onun merkezinde konumlanan Hanbeliler, Ehl-i rey ve diğer bid'at fırkalarına karşı muhalefetlerini sertleştirmiştir. Fakat itikadi veya ameli konularda olsun re'yin her türüne karşı girişilen bu muhalefetten en çok payı Ehl-i hadis içerisinde kelamı bir metot olarak kabul eden ve dinin esaslarını te'vil ve akli istidlallerle ispatlamaya çalışan gruplar almıştır. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in en şiddetli eleştirileri Mu'tezile'ye ya da akılcı Hanefiler'e değil, Ehl-i hadis içerisinde yer alan ılımlı-akılcı bir gruba yönelmiştir. Zira Hadis taraftarı oldukları iddiasındaki bu grup, onları sinsice akılcıların metotlarını kullanmaya ikna etme tehdidi taşıyordu (Melchert: 2005, 410). Ahmed b. Hanbel'in muhtemelen Mihne sürecinde katılan söylemini görmek için onun Şafii ve Malik'in kitapları hakkındaki değişen kanaatlerine bakmak yeterlidir.⁸ Ahmed b. Hanbel, kendisine "Ashabu'l-hadis, Şafii'nin kitaplarını istinsah edip faydalanabilir mi?" diye sorulunca, bunu hadis öğreniminden alıkoyacağı endişesiyle çok uygun görmediğini söylemiştir (Zehebi: 1983, 13/550). Yine o, Muvatta'nın Malik'in kendisine ait re'y ve istidlallerden arındırılması gerektiğini ifade etmiş, hadislerin şerh, tefsir ve tasnif edilmesine de sıcak bakmamıştır (İbn Recep el-Hanbeli: 2001, 1/345).

⁸ Ehl-i hadis mensuplarının Şafii hakkında sarfettiği takdirkar ifadeler için bkz. İbn Ebu Hatim, *Âdabu's-Şafii ve menakibuh*, s. 42-46.

Eşari, Ashabu'l-hadis saflarına katıldığını açıkladıktan sonraki süreçte Bağdat'a gelmiş ve Hanbeliler ile ilk temaslar burada gerçekleşmiştir. Eşari, Hanbelilerin meşhur imamı Berbehâri ile görüşmüş ve desteklerini alma amacıyla *el-İbane* adlı eserini ona sunmuştur. Fakat Berbehâri, sadece Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini kabul edip, tanıdığını ifade ederek Eşari'ye soğuk davranmıştır. Muhtemeldir ki Eşari'nin Mutezili geçmişi ve sonrasında Küllabi gelenek içerisindeki konumundan haberdar olan Hanbeliler, ona karşı düşmanca tavırlarını sürdürmüş ve üzerinde baskı kurmuşlardır. Bunun üzerine Eşari bir müddet Ebu'l-Hasan et-Temîmi'nin evine sığınmıştır (İbnü'l-Cevzi: 1992, 14/29).

Hanbeliler ile Eşariler arasındaki mücadeleler Bağdat'ta Selçuklu hakimiyetinin ilk yıllarına kadar sürmüştür (Koca: 1997, 538), V./XI. ve VI./XII. asırlarda ise özellikle Şam bölgesinde daha da şiddetlenmiştir (Kalaycı: 2013, 188). Hanbeliler ve Eşariler arasındaki tartışmalar daha çok kelamın bir metot olarak benimsenmesi ve haberi sıfatların tevili noktasında yaşanmıştır. Eşariler, Hanbelileri teccim ve teşbihe düşmekle suçlarken, Hanbeliler de Eşarileri Allah'ın sıfatlarını inkar etmekle itham ediyordu. Mihne'den sonraki süreçte Ehl-i hadis ve halk arasında karizmatik bir lider konumuna yükselen Ahmed b. Hanbel, kendisi hakkında efsanevi rivayetler sebebiyle menkıbevi bir karakter halini almış gerçek Ahmed b. Hanbel ile efsane Ahmed b. Hanbel'i birbirinden ayırmak imkansız olmuştur (Koca: 2016, 76). Aynı zamanda bu süreçle birlikte tenzih ve takdis düşüncesini ön planda tutan akılcı yorumlara tepki olarak Allah'ın sıfatlarını ispat hususunda aşırı giden bir tutum da gelişmiştir. Bu durum bu tarz görüş ve rivayetlerin Hanbeliler arasında savunulmasına veya bazı teşbih ve teccim yanlısı grupların Hanbelilik adı altında bu anlayışı terviç etmesine yol açmıştır. Bu sebepten İbn Şahin, sonraki Hanbeliler'in Ahmed b. Hanbel'i çok kötü temsil ettiklerinden yakınmıştır (İbn Asakir: 1999, 129).

Sonuç

Eşarilik, IV. asırda ortaya çıkmış, Sünni anlayışın savunulmasında ve yayılmasında büyük katkılarda bulunarak İslam düşüncesinin gelişmesini sağlamış kelami mezheplerdendir. Bağdat gibi dönemin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden birinde vücut bulan Eşarilik, Şafii ve Maliki mezheplerinin büyük otoritelerinin desteğiyle kısa zamanda kendisine Ehl-i hadis bünyesinde bir yer edinmiştir. Eşariliğin, mezhebin kurucusundan itibaren farklı itikadi ve mezhebi aidiyetlere sahip kesimlerin kendisine atıfta bulunabileceği referans kaynaklarını bünyesinde barındırması ve muhafazakar çoğunluğun içinde yer alan her kesime hitap edebilen bir düşünce zenginliğine sahip olması mezhebin yayılmasında ve muhafazakar çoğunluğun oluşturduğu toplumsal merkezi ele geçirmesinde etkili olmuştur.

Eşarilik bu süreçte kelamı, felsefeyi ve tasavvufu kendi bünyesine dahil etmiş, muhafazakar kesimleri de kapsamına alabilecek eklettik bir yapıya kavuşmuştur. Eşariliğin toplumsal tabanını genişletmesinde eklettik yapısının, siyasi iktidarlardan aldığı desteğin yanısıra Şafilik ve Malikilik gibi hadis taraftarı kesimlerin çoğunluğunu oluşturan mezheplerin desteğini almasının büyük payı olmuştur. Hanbelilik ise Mihne sürecinin de etkisiyle Eşariliğe hiçbir zaman sıcak bakmamış, fikri ve içtimai bir marjinalleşme yaşamıştır.

Şafilik ve Malikilik açısından bakıldığında Ehl-i hadis düşüncesi ağır basmakla beraber mezhebin kurucularından itibaren re'ye ve istidlal metotlarına başvuran bir anlayış olduğu görülmektedir. Her iki mezhebin de daha sonraki temsilcilerinde bu durum daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Zira hem Şafii'nin hem de Malik'in öğrencileri içinde bu iki anlayışın temsilcileri bulunmaktadır. Dolayısıyla Şafilik ve Malikilik içerisinde en başından itibaren Eşariliğin benimsenmesine zemin hazırlayan akılcı anlayışlar var olagelmıştır. Eşariliğin bu zemin üzerinde ilerlediğini ve ıslahçı bir anlayış ortaya koyarak fikri ve içtimai aşırılıkları makul bir çerçeveye çektiğini, başka bir ifade ile Şafii'nin fıkhıta yaptığını Eşari'nin itikadi-kelami düşüncede ortaya koyduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklar

- Abdülhamid, İrfan, “Eş’ari”, *DİA*, XI, 444-447.
- Aybakan, Bilal, “Şâfiî”, *DİA*, XXXVIII, 223-233.
- Beyhaki, Ebu Bekr Ahmed b. El-Hüseyn, *Menâkıbü’ş-Şafîi*, I-II, thk. es-Seyyid Ahmed es-Sakr, Mektebetü Darü’t-türas, Kahire 1970.
- Çavuşoğlu, A. Hakan, “Irak Maliki Ekolü (III.-IV./IX.-XI. yy.)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- ed-Dib, Abdülazim, “Cüveyni: İmamü’l-Haremeyn”, *DİA*, VIII, 141-144.
- Er, Enes, *İlk Dönem Eşarilerde Uluhiyet Tasavvuru*, Üniversite Yayınları, Samsun 2017.
- Genç, Süleyman, “H. V./M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet’in Yeniden Yükselişi Süreci, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme”, *DEÜİFD*, XXV, 2007, s. 271-330.
- Gölcük, Şerafeddin, “Bakillani”, *DİA*, IV, 531-535.
- Hourani, George F., “Eş’ari”, çev. Fethi Kerim Kazanç, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 14-15, Samsun 2003.
- İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi’l-müfterî fimâ nüsibe ile’l-İmâm Ebi’l-Hasen el-Eşarî*, thk. M. Z. Kevseri, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-türas, Kahire 1999.
- İbn Dâî er-Râzî, Seyyid Murtaza Hasenî, *Tabsıratu’l-avâm fi ma’rifeti makâlâti’l-enâm*, thk. Abbas İkbâl, Tahran 1313.
- İbn Ebu Hatim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Ebu Hatim, *Âdabu’ş-Şafîi ve menakıbu*, thk. Abdulgani Abdulhalik, Daru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 2003.
- İbn Recep el-Hanbeli, *Şerhu İleli’t-Tirmizi*, I-II, thk. Hemmam Abdurrahim Said, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 2001.
- İbnü’l-Cevzi, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Menâkıbu’l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Daru Hicr, yy. 1988.
- İbnü’l-Cevzi, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi tarihi’l-müluk ve’l-ümem*, I-XIX, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru’l-Kütübi’l-İlmîyye, Beyrut 1992.
- Kadı İyâz, *Tertibü’l-medârik ve takribü’l-mesâlik li marifeti a’lami mezhebi Malik*, thk. M. Tavit et-Tanci ve dğr., I-VIII, Rabat 1981-83.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Kalaycı, Mehmet, “Eşarilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Keskin, Mehmet, *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kısacasında İmam Şafîi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.
- Keskin, Mehmet, *İmam Eş’ari ve Eş’arilik*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Koca, Ferhat, “Hanbeli Mezhebi”, *DİA*, XV, 525-547.
- Koca, Ferhat, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, İFAV Yayınları, İstanbul 2016.
- Kutlu, Sönmez, “Ehl-i Sünnet’in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Küçükaşçı, Mustafa S., Tomar, Cengiz, “İbn Asakir: Ebu’l-Kasım”, *DİA*, XIX, 321-324.
- Makdisi, George, *İslam’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.
- el-Makdisî, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü’t-tekâsîm fi ma’rifeti’l-ekâlîm*, ed. M. J. De Goeje, Leiden 1906.
- Melchert, Christopher, “Ahmed b. Hanbel’in Muhalifleri”, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu, *Marife*, Ehl-i Sünnet Özel Sayısı, V/3, 2005, 393-410.

- Melchert, Christopher, “Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü”, trc. Nail Okuyucu, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 2011/2, 221-236.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tebsıratu'l-edille fî usûli'd-dîn*, I. thk. Hüseyin Atay, DİB. Yayınları, Ankara 1993; II. thk. Hüseyin Atay, Şaban A. Düzgün, DİB. Yayınları, Ankara 2003.
- Okuyucu, Nail, “Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- es-Sübki, Tacüddin Abdülvehhab b. Ali, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, I-X, thk. M. M. et-Tanahi, A. M. El-Hulv, Daru ihyai'l-kütübi'l-Arabiyye, Kahire ty.
- Watt, W. Montgomery, *İslami Tetkiler: İslam Felsefesi ve Kelamı*, trc. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Eşâ'riyye”, *DİA*, XI, 447-455.
- Zehebi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnâvud ve dğr., Müessetü'r-Risale, Beyrut 1983.